



הים הנשכח

שאול מרמרי

דיבורים על ים-תיכוניות או לבנטיניות מבטאים רצון להשתלבותה של ישראל במרחב שמסביבה. העובדה שממנה הם מתעלמים היא שישראל שוכנת גם לחופו של ים נוסף – ים סוף, שנחשב במקרה הטוב לאתר נופש זול. אך אם נרצה או לא, מרחב ים סוף מתדפק על דלתנו וההיסטוריה מוכיחה שיש בכוחה של ישראל לפנות דרומה, אם רק תרצה בכך

מרץ 2023

כי קרוב למזרח הרחוק" - זהו הסלוגן המתנוסס בדף הבית של נמל אילת. משחק המילים התמים, שהגה אולי משרד יחסי ציבור כלשהו, מצליח לזקק את התפיסה הרווחת בישראל כלפי ים סוף. כפי שהאתר מסביר, הנמל הישראלי היחיד על חוף הים האדום הוא השער הדרומי המקשר את ישראל לאוקיאניה ולמזרח אסיה. בכך קולע האתר לאופן שבו ישראל ורוב תושביה תופסים את ים סוף: כגשר - דימוי שחוזר ברבים מתיאורי הים - המוביל מכאן למקום מרוחק.

תפיסת הים של אומה עשויה ללמד משהו על תפיסתה העצמית, הן במישור המדיני-לאומי הן במישור האינדיווידואלי. על כן כדאי להתעכב על האופן שבו מדינת ישראל ותושביה מבינים את הימים שלהם, ואת עצמם ביחס אליהם. אפשר אמנם לטעון כי ישראל היא במידה רבה תרבות יבשתית "עם הגב לים", כשם חיבורו של גדעון עפרת, שהרי כיבוש הקרקע הוא שניצב בלב הפרויקט הציוני והאדמה היא שממשיכה לעמוד במוקד הסכסוך בין תושבי הארץ, ואילו הים מופיע בסיפור הציוני בראש ובראשונה כמכשול שיש לצלוח בדרך אל אותה ארץ מובטחת. אולם לים בכל זאת נשמר מקום חשוב בתודעה הציונית והישראלית. כפי שהראה קובי כהן־הטב בספרו **המהפכה הימית**, לאחר שהחלוצים הציונים היכו שורש באדמה הם התפנו לכבוש גם את המים באמצעות פיתוח ספנות עברית, דיג עברי וחיל ים עברי. קולות שנשמעו במהלך הסכסוך האחרון על הגבול הימי עם לבנון ("שטחים תמורת כסף") ממחישים את התפיסה הישראלית הטריטוריאליסטית של הים, כזאת שרואה במים המשך של אדמת המולדת - גישה שמזכירה את תפיסת ה־mare nostrum ("הים שלנו") הרומית.

ההקשר הרומי מצביע על ממד נוסף ועמוק יותר של הים. הרי המעצמה הימית הרומית, כמו זו היוונית, מסמלת את ערש הציוויליזציה המערבית. לים של יוון ורומא נקשרו במשך הדורות משמעויות של קדמה, שניצבו במידה רבה כנגד הדימוי של האימפריות המוסלמיות כמעצמות יבשתיות ומנוונות לכאורה. לכן גם הוגים ציוניים התאמצו להוכיח כי העם היהודי הקדום היה יורד ים - המזרחן נחום שלושץ אף דיבר על אימפריה עברית-ארמית לחופי הים התיכון - ובכך הוא אינו נופל מן האומות הנשגבות האחרות של העולם העתיק והמודרני. גם היום הים התיכון מציע לישראל נתיב מילוט נוח מן המזרח התיכון הנתפס כעוין וכנחשל, ומאפשר השתייכות מדומיינת לציוויליזציה אירופית מפוארת. על רקע זה אפשר להבין למשל את התרעומת על הדרתה של ישראל ממוזיאון הים התיכון במרסיי, שכמוה כהדרה מן התרבות המערבית.

כך, גם אם עבור הדורות הראשונים של המהגרים מאירופה הורה התואר "ים-תיכוני" על דבר מה וולגרי, הוא נעשה בינתיים למותג נחשק בישראל. בחפיפה מסוימת עם הלבנטיניות, מושג שמתייחס ספציפית למזרח הים התיכון ושבינתיים נוער גם הוא מן הקונוטציות השליליות שלו, הים-תיכוניות אף נתפסת במעגלים מסוימים כהזדמנות להשתלבות של ישראל במרחב ולפיוס בין מזרח ומערב - רעיון שמוצא ביטוי במרכז לתרבויות הים התיכון באוניברסיטת תל אביב, בכתב העת הספרותי **אפיריון** או בביאנלה הים-תיכונית בחיפה. מבחינה מדינית, ישראל מצטרפת לארגונים בינלאומיים כגון "איחוד מדינות הים התיכון", המממן למשל את בית הספר Eastern Mediterranean International School בכפר הירוק.

אולם לים-תיכוניות הישראלית יש גם ביטויים פופולריים יותר, למשל במוזיקה, בתיירות, או בארץ שבה הזירה התרבותית העיקרית היא קולינרית - בתפריטי המסעדות. ניכר כי ישראלים רבים נהנים לשבת בטברנות ובחמארות, לאכול פירות ים מיובאים, לשתות ערק, להאזין לאריס סאן ולדמיין את עצמם כאיסטנבולים או סיציליאנים. גם אם המוזיקה היוונית התקבלה כאן תחילה רק כגרסה קלה לעיכול - כלומר לא-ערבית - של המוזיקה האהובה על יוצאי ארצות ערב, התמה של יוון התבססה בינתיים בלב המיינסטרים, כפי שממחיש למשל להיט הפופ "יאסו".

אפשר לראות בנקל שמופעים ימיים אלו מתייחסים כולם לים התיכון בלבד. העובדה שישראל שוכנת גם לחופו של ים נוסף, ים סוף, דורשת לעומת זאת תזכורת מתמדת. אם נסתכל על מפה טיפוסית של ישראל, למשל כזאת שתלויה בכיתות בית ספר, בקושי נבחין באותה נקודה תכולה זעירה שבתחתית, המחווירה מול המשטח הים-תיכוני הגדול שממערב. עבור רוב הישראלים ים סוף הוא במקרה הטוב אתר נופש פוטנציאלי, מקום להשתזף לחופו או להשתכשך במימיו. לא נקשרת לו שום משמעות נוספת, מעבר לו לא משתרע דבר; הוא מסתיים בקו האופק.

גם המדינה עצמה בקושי מייחסת משמעות של ממש לים הדרומי. אמנם מכיוון שישראל שוכנת לחופיהם של שני ימים עולה אחת לכמה זמן הרעיון ליצור חיבור תחבורתי ביניהם, במסגרת הפרויקט הוותיק של תעלת הימים או, בגלגול המעודכן שלו, ה-Red-Med - מסילת רכבת שתחבר את נמל אילת לנמל אשדוד ותאפשר מעבר מהיר של מטען בין שני הימים. חזונויות אלו אמנם נזנחים שוב ושוב לאחר שנקבע כי הם אינם כלכליים, אולם הם מלמדים משהו על תפיסת הים. ראשית, כאשר ישראל מתפנה

להתייחס אל הים האדום, הוא עומד רק ביחס לים התיכון. שנית, הפוטנציאל שלו מכוון להודו, לסין, לקוריאה וליפן, כלומר למקומות מרוחקים השוכנים על שפת ימים אחרים. זוהי הגישה המזדקקת בסלוגן "הכי קרוב למזרח הרחוק".

מקום ושומקום

בניגוד לים התיכון על שלל משמעויותיו, ים סוף אינו מתקיים בתודעה הישראלית כמרחב ממשי בפני עצמו; כפי שהבחין ההיסטוריון ג'ונתן מירן (Miran), הוא נתפס בדרך כלל כ־non-lieu - אל־מקום או שומקום. לא במקרה התייחס במונח זה האנתרופולוג המזוהה איתו, מארק אוז'יה (Augé), למקומות כמו שדה תעופה או כביש מהיר - מרחבי מעבר שבהם אנשים וסחורות חולפים בדרך למקום אחר בלי שתוענק להם משמעות חברתית או תרבותית כלשהי. בחזון ה־Red-Med הים משמש חומר מוליך בלבד: על מימיו זורמות סחורות ממקומות מרוחקים למקומות מרוחקים אחרים, ולישראל נקרית הזדמנות לגרוף רווח כלשהו מן הסירקולציה הגלובלית. ים סוף מתמצה בתפקידו כגשר למקום אחר, רחוק ונחשק יותר, או ליתר דיוק מעין כמנהרה שלא נשקף ממנה שום נוף.

לכאורה מוטב באמת לא לראות את הנוף, שכן בהינתן הנתונים הפיזיים שלו נדמה ים סוף כמרחב בלתי מזמין בעליל. בניגוד לים התיכון, שאליו נשפכים בין היתר הנילוס, הפו והרוון, אל ים סוף לא זורם אף נהר איתן, והאדמות המקיפות אותו צחיחות ואינן מתאימות לחקלאות. משטר הזרמים והרוחות בו, והשרטונים הבוגדניים, הפכו אותו לאורך ההיסטוריה לבלתי נוח להפלגה. מסיבות אלו לא צמחו לחופיו תרבויות ימיות גדולות כמו התרבות הפיניקית, ההלנית, הלטינית או הביזנטית; הוא היה, כשם ספרו האחרון של ההיסטוריון חגי ארליך, "ים עצוב" שהתרבויות סביבו נטו להסתגר ביבשתן.

ועבור מדינת ישראל, המצב נדמה עגום עוד יותר. בניגוד לים התיכון הנחשק, ים סוף מוקף בארצות ערביות ומוסלמיות שנתפסות ברובן כבלתי ידידותיות: ירדן, סעודיה ותימן בגדה האחת, מצרים, סודאן, ג'יבוטי וסומליה בעבר השני. אריתריאה, ששמה נגזר משמו היווני של הים האדום, היא אמנם נוצרית למחצה ובלתי עוינת, אולם היא דיקטטורה דכאנית שרוב הישראלים לא רוצים עימה שום קשר. על רקע אנטגוניזם ממשי או מדומיין זה, ברור מדוע ישראל מעדיפה להפנות עורף לים סוף ולהביט לעבר ימים אופטימיים יותר.

אולם אין זו אלא הדחקה. גם אם ישראל גובלת בים סוף ברצועת חוף קצרה בלבד - קצת יותר מעשרה קילומטר בסך הכול - היא חלק בלתי נפרד מן המרחב שלו. מבחינה גיאולוגית, השבר הסורי־אפריקני שעובר לאורך גבולה המזרחי של ישראל נמתח דרומה עד קרן אפריקה. דרום הנגב והערבה, שתופסים חלק ניכר משטח ישראל, מזכירים בנוף ובאקלים יותר את מדבר דנקיל מאשר את פרובאנס. אבל גם מבחינה אנושית תמיד הייתה הארץ קשורה למרחב שמדרום לה, עוד כאשר ממלכת יהודה המקראית הכניעה את אדום, הפליגה בים סוף וסחרה עם ארץ אופיר וממלכת שבא.

למעשה, בניגוד לתזת "הים העצוב", האנשים שחיו סביב ים סוף חצו אותו לאורך ההיסטוריה, נעו סביבו תדיר והחליפו סחורות, ידע ותרבות. הים מתאפיין אפוא לא רק בנוף ובאקלים טיפוסיים אלא גם בשפות, באמונות ובמנהגים שמשותפים לבני האדם בכל קצותיו. שורשיה של ברית המילה, למשל - הטקס המכונן של הקהילה היהודית - נעוצים במנהג קדום שנפוץ בקרב עמי ים סוף, בין שהם כיום יהודים, מוסלמים או נוצרים. מי שמחפש מכנה משותף מדמם פחות יוכל בנקל לעמוד על הדימיון בין המטבח התימני הפופולרי בישראל ובין זה האתיופני, האריתראי והסומלי. טרם הוכרע אם האספרסו הנמזג בבתי הקפה של תל אביב מקורו בגדה המזרחית או המערבית של הים האדום.

מכאן שים סוף אינו מוכרח להישאר "שומקום"; יש לו בהחלט פוטנציאל להיות "מקום", גם אם הוא תוצר של הבניה חברתית כמו כל מקום אחר. אם נרצה ואם לאו, המקום הזה מתדפק על דלתנו, ולא רק בצורת סופות חול או מדוזות חוטיות. הבדואים של הנגב, שניצבים היום בעל כורחם במוקד שיח המשילות הישראלי, מזכירים לנו את ההיסטוריה של האזור לפני הגבולות השרירותיים של מדינות הלאום. גם הפליטים והמהגרים מסודאן ומאריתריאה לא נפלו לכאן מן הירח אלא צעדו בנתיב הגירה טבעי מעברו השני של הים, נתיב שבו צעדו לכאן בעבר גם יהודים ממצרים, תימן ואתיופיה. העובדה שמשתרעת שם יבשת שלמה, שקרובה אלינו הרבה יותר מאשר איטליה או ספרד, זוכה להתעלמות גורפת; האדריכל והגיאוגרף חיים יעקובי כינה זאת "הגיאוגרפיה המוכחשת של ישראל".

"באיזה אופן יכולה ישראל להשתלב במרחב הים-סופי?", תהה לאחרונה ההיסטוריון עפרי אילני, שכבר הצביע על ההכחשה הישראלית של המרחב הדרומי; "האם לנצח היא תפנה את גבה לים סוף, ותקצה לו תפקיד שולי של נתיב מעבר לנפט ואתר נופש לתיירים מרוסיה?"^[1] מבט חטוף על ההיסטוריה של יחסי ישראל וים סוף מראה כי דווקא יש בכוחה של ישראל לפנות דרומה, אם רק תרצה בכך.

להסתער על הים

אורחת גמלים הגיעה אל תחנת המשטרה הבריטית באום אל־שרש בינואר 1945. אנשיה נטו אוהלים על שפת "מפרץ שקט ותכול" שלחופו "פזורים רסיסי אלמוגים וצדפים גדולים ויפים". מנהיג החבורה, אידיאליסט צעיר בשם שמעון פרס, סיכם כי "מפרץ בעל נמל טבעי תובע חיים. עורק תחבורה עתידי לישובינו, מקור כלכלי לדייג העברי, למלח העברי, למתיישב העברי".^[2]

במילים אלו ביטא פרס רעיון שהלך וקנה אחיזה בשנים שלפני הקמתה של מדינת ישראל. אמנם עד הנפת דגל הדיו באום אל־שרש ב־1949 לא היה שום יישוב יהודי בערבה ובמפרץ עקבה, והאזור בקושי זכה לתשומת ליבם של החלוצים שהתנחלו במרכז ובצפון פלשתינה. אולם ההנהגה הציונית כבר זיהתה בהתיישבות על ים סוף חשיבות אסטרטגית עבור המדינה שבדרך ולחצה על הבריטים לאפשר ליהודים גישה אל הים הדרומי. גישה כזאת, כך נטען כבר בשלב מוקדם, תוכל להפוך את המדינה היהודית לגשר יבשתי בין שני הימים ובין מזרח ומערב. דוד בן־גוריון ניסח כבר ב־1935 את הרעיון המלווה את ישראל עד היום והמגולם, כאמור, גם בסלוגן הנוכחי של נמל אילת: "ארץ ישראל נתברכה בשני ימים" - אחד המחבר אותה לאירופה ואמריקה ואחד המוביל "ליבשת הגדולה של אסיה", שם "חיה למעלה ממחציתו של המין האנושי".

אולם להתעקשותו של בן-גוריון על ים סוף היה גם היבט אחר, מקומי יותר. בעיניו, גם אם נמל בים סוף יספק למדינה היהודית נתיב אל המזרח הרחוק, הים הדרומי אינו אלא המשכם הטבעי של "מרחבי הנגב הפנויים והשוממים", שהם לדבריו ערש התהוותו של עם ישראל המקראי. לתפיסתו, הנגב אינו רק חוליה נוספת בשרשרת ארוכה שמחברת בין מזרח למערב; הוא מקיים יחסים הדוקים עם ים סוף ויכול לשמש כהינטרלנד, כעורף כלכלי יבשתי, של מפרץ עקבה. כשם שדוד ושלמה "חתרו להגיע לקצה הדרומי של הנגב ולעשות אילת לנמל יהודי בלשון ים סוף", כך גם על המדינה היהודית המודרנית להפריח את השממה - הן זו היבשתית הן זו הימית. "אל נא נסיח מלבנו את הים בדרום", הוא קרא, "נסתער על אילת וים סוף והמרחבים הגדולים אשר לפניו".^[3]

כוחות צה"ל אכן הסתערו על אום אלרשרש והניפו את דגל הדיו במרץ 1949. עם סיפוח השטח למדינה החדשה, תפיסת הנגב כהינטרלנד של הים הדרומי קיבלה פן מעשי כאשר ועדת הנגב שהקים בן-גוריון לקחה על עצמה לפתח את העיר אילת, את הפעילות במים הטריטוריאליים ואף את הקשרים שמעבר לים. ב-1950 היה יו"ר הוועדה יצחק צ'יזיק השליח הממשלתי הראשון שסייר במרחב שנפתח זה עתה - לא במזרח הרחוק אלא דווקא בסודאן, אתיופיה, עדן וקניה. בדוח שהגיש לבן-גוריון על הסיוור הוא סיכם וקבע כי "מכיון שישראל וארצות אפריקה המזרחית משלימות אחת את השנייה", פיתוח הקשרים עימן יהיה "שרות ראשון במעלה של עניני ישראל בעתיד".^[4]

שגשוגה של אילת, אם כגשר למזרח הרחוק אם כנמל ים-סופי מקומי, היה תלוי בנתיבי שיט בטוחים. וכדי לאפשר תנועת אוניות סדירה לנמל אילת וממנו לא יכלה ישראל להסתפק בהגנה על מימיה הטריטוריאליים אלא נדרשה לאבטח את ים סוף כולו. עם עלייתו של גמאל עבד אל-נאצר לשלטון ב-1954 והלאמת תעלת סואץ ב-1956, לשיט הישראלי החלה נשקפת סכנה הולכת וגוברת. לכן ביקשה ישראל לכרות בריתות עם ידידות פוטנציאליות במרחב ולהשתחרר ממה שנתפס כ"טבעת חנק" ערבית. בעלות הברית הטבעיות היו שרידי האימפריות הקולוניאליות המתפוררות, ובמיוחד עדן שנותרה תחת שלטון בריטי עד 1967 וג'יבוטי ששרדה כטריטוריה צרפתית עד שנות השבעים. אולם את עיקר יתרה השליכה ישראל על הקיסרות האתיופית, שמאז 1952 שלטה גם על רצועת החוף האריתראית.

הברית עם אתיופיה השתלבה בתוכנית רחבה שנודעה לימים כדוקטרינת הפריפריה, תוכנית שחתרה לפתח בריתות במעגליה הגיאוגרפיים החיצוניים של ישראל. לצד טורקיה ואיראן, ישראל זיהתה באתיופיה, שבראשה עמד קיסר נוצרי שייחס את עצמו לדוד המלך, שכנה לא-מוסלמית ולא-ערבית שגם לה יש אינטרס להתגונן מפני מצרים. כך הלכה ונרקמה כבר בשנות החמישים המוקדמות ברית אנטי-נאצריסטית בים סוף. עד שנפתחה שגרירות ישראלית רשמית באדיס אבבה ב-1956, ברית זו קיבלה ביטוי בעיקר ביחסי מסחר בים הדרומי.

עבור ישראל, שנמצאה אז בעיצומה של תקופת צנע, ארצות ים סוף הציעו מקורות בלתי נדלים לחומרי גלם ושווקים בתוליים למוצרי הייצוא הישראליים. כך, לצד החזון לפתח יחסים מסחריים עם המזרח הרחוק, עיקר מאמציה של ישראל הופנו דווקא לנמלי מסאווה ועֶסֶב האתיופיים-אריתראיים, ג'יבוטי שבסומליה הצרפתית ומומבסה שבקניה. מנמל אילת, ששודרג בתחילת שנות השישים, קו אניות תדיר של חברת צים הפליג לא ליפן או לקוריאה אלא לארצות הים האדום ולדרום אפריקה. באתיופיה העניק

הקיסר חוזים גדולים לחברות ישראליות, ובהן סולל בונה שהקימה למשל טרמינל חדש בשדה התעופה של אדיס אבבה וחברת אינקודה שייצרה שימורי בשר כשר באסמרה, מסאוה, דירה-דאוה וג'יבוטי. על חשיבותה האסטרטגית של האחרונה מלמדת הלמתה, בהוראתו של בן-גוריון, תחת השם ההולם "חברת ים סוף".

כך, דווקא כדי להגשים את חזון "הכי קרוב למזרח הרחוק" נדרשה ישראל להפוך לשחקנית צבאית, מדינית וכלכלית בחצר האחורית שלה - בים סוף. סוגיית השיט בים הדרומי עיצבה במידה רבה את מדיניות החוץ הישראלית והובילה למלחמת סיני ב-1956, לכיבוש חצי האי בשנית ב-1967, ובעקיפין גם למלחמת ההתשה ולמלחמת יום הכיפורים ב-1973. רק בדיעבד נחשפה פעילותה החשאית של ישראל בסודאן ומעורבותה במלחמת האזרחים בתימן, כשביקשה בין השאר לאבטח את מצרי באב אל-מנדב. ים סוף, אותו "ים עצוב" ושולי, הפך באותה תקופה למרחב פעולה רב חשיבות. לכך היו השלכות עמוקות שחרגו מן הפקעת של ביטחון, דיפלומטיה וכלכלה.

ישראל פונה דרומה

"מאז נפתח עם תום מבצע קדש שער הדרום", כתב ההיסטוריון הימי מאיר שש ב-1961, "נעורה גם דעת הקהל, והמבט הופנה לעבר ים-סוף". את המבט הזה הנחו אמנם האינטרסים הרחבים של הנהגת המדינה והצבא, אולם הוא הקיף רבים מתחומי החיים. כותרתה של חוברת שפרסם משרד ההסברה באותה שנה בישרה על מגמה כללית: "ישראל פונה דרומה".

"כל נתיב חדש, שאנו מפליגים בו", הוסיף שש, "נרכש במאמץ רב, ומן הראוי שנדעהו היטב". ואמנם, הציווי להכיר את המרחב שמדרום מצא מייד ביטוי מעשי. כבר בשבועיים הקצרים שבהם החזיקה ישראל בסיני לאחר מלחמת 1956 יצא הגיאוגרף הצעיר אשר שיק לחקור את האי טיראן. בשנים הבאות פעלו משלחות מחקר ישראליות ברצועה הימית של מפרץ עקבה עד המְצָרִים, ובשנות השישים קבוצה של זואולוגים, גיאולוגים ואוקיאוגרפים אף התמקמה על אי קטן בארכיפלג דחלק שמול מסאוה. באוקטובר 1968, לאחר כיבוש חצי האי בשנית, משלחת במימון משרד הביטחון ובסיוע המנהל האזרחי יצאה לסקר ארכיאולוגי ראשון בדרום סיני. מאיר שש עצמו, שמחקריו הקודמים עסקו בים התיכון העתיק, התפנה עתה לכתוב על תולדות השיט בים סוף.

הפרויקט המדעי במרחב הדרומי לא הוגבל לחקר האזור עצמו. במסגרת הברית עם אתיופיה, עשרות סטודנטים וחוקרים יצאו לחילופים בקיסרות האפריקנית וחלקם אף תפסו עמדות בכירות באקדמיה האתיופית. את תפקיד דיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת אדיס אבבה, למשל, מילא מרדכי אביר, שבשובו מאפריקה פירסם שורה של מחקרים היסטוריים וגיאורפולטיים על אתיופיה, סודאן ומצרים. אולם רוב הסגל הישראלי השתייך דווקא למקצועות הטכניים. עם מייסדי כתב העת האתיופיה הראשון להנדסה ואדריכלות נמנה זלמן עינב, אדריכל שתכנן בשנות השישים מבנים רבים באתיופיה ואחיו רכש את חברת אינקודה.^[5]

לא רק חוקרים ואנשי מקצוע הגיעו למרחב שמדרום. המאיירת איזה הרשקוביץ, למשל, עברה להתגורר באילת ב־1951 והפליגה ממנה למסע באתיופיה; ספר הילדים שלה **כושיתה בת אילת** (1962) מתרחש על רקע מפרץ עקבה. הרשקוביץ היתה אחת מאמנים רבים שהלכו שבי אחר המדבר והים, כפי שאפשר להתרשם מהציור המונומנטלי של מרדכי ארדון **בערבות הנגב** (1953), מספר הרישומים של אהרן גלעדי **בנגב: קוי רישום לאורך קו הנפט (הנחת צינור הנפט מאילת ועד באר־שבע)** (1956) ומספר התצלומים של פטר מירום **בין אדום ואופיר: ים סוף** (1968). איורים של המרחב החדש סיפק גם שמואל כץ, שהתלווה לחיילי צה"ל כמעין צייר צבאי ופרסם עם משה שמיר את הספר **בעקבות לוחמי סיני** (1966). עוד קודם לכן הוא הפליג עם הסופר נתן שחם מאילת לאפריקה, ובספר **מסע לארץ כוש** (1962) הביאו השניים לציבור הישראלי את רשמיהם מעברו השני של הים. בהגיעם למסאווה לא הצליח שחם לתאר אותה אלא כ"עיר נמל ים־תיכונית טיפוסית".

בצינונו כי "הישראלי הנאור באפריקה קונה לארצו חלק ונחלה בעתיד של שלום", שחם נתן קול לפרויקט הלאומי של מדינת ישראל באתיופיה. אולם גם דמויות ממסדיות פחות נפלו בקסמו של ים סוף. משורר היידיש אברהם סוצקבר, שעם הגעתו לישראל החליף את הנופים של סיביר באלה של הנגב, תיאר כבר ב־1949 סצנות ליריות בוואדי ג'ראפי ועל שפת מפרץ עקבה. התפעמותו מן המרחב רק גברה לאחר שהגיע לסיני בעקבות כוחות צה"ל. בקובץ **נווה מדבר** (1957) הוא הקדיש שירים לאי האלמוגים האדומים ולוואדי פיראן, ואת הקובץ **במדבר סיני** (1960) הוא פתח בשיר ארוך שבו מוזכרים האי סנפיר, מלכת שבא, ג'בל מוסא, ראס אל־נקב וחיילי צה"ל. נדמה שהאזור הצית מעין פטריוטיות לא אופיינית לסוצקבר; מסופר כי הוא שלח את היצירה לבן־גוריון וכי האחרון, שראה ביידיש "שפה זרה וצורמת", החמיא למשורר על היצירה.

כסייסמוגרף לרוח התקופה יכולים לשמש שיריו של נתן אלתרמן. המשורר התל־אביבי, שנשבע כי לנוף הארצישראלי אין השפעה עליו, נאלץ להודות לאחר סיור בנגב ב־1950 כי "יש במרחבים אלה מין כישוף פועל, אקטיבי, הרודף אותך ומחזיק בך ומושך עינדך ולבך, אף אם אין לך כל שורשים במקום הזה".^[6] עוד לפני שהתפייט על אילת ב־1959 ("עיר גֶשֶׁר / ועיר סֶפֶר. עיר קֶצְוִי עֶרְבָה. / עיר בּוֹקְרִים וְקֶרְנֵת פּוֹרֵי־בָצָר / ועיר גַם בְּבִשְׁמֵי פוּט וּשְׂבָא, / עיר אֶרְחוֹת נוֹדְדֵי כָּל כְּבֶשֶׁת / ועיר פְּלֵא עֶבְרִית נוֹשֶׁבָה") הוביל אלתרמן את קוראיו בעקבות הרפתקאותיהם של "ספני שלמה המלך". קריאתם הצוהלת של המלחים ("עֵצִי־וֹנֶגֶב, עֵצִי־וֹנֶגֶב / עֵצִי־וֹנֶגֶב, גַם אֵלוֹת. / בְּסִירוֹת הַיָּם יַעֲבֵר / וּבְאֵנִיּוֹת גְּדוֹלוֹת"), בשיר שהלחינה נעמי שמר ושרה אילנה רובינא, כמו משקפת את ההתלהבות מן המרחב החדש שנפרש בפני ישראל מדרום. כך אפשר לפרש את העיסוק התקופתי הרחב בשלמה המלך ובמלכת שבא בכלל. כפי שהציע איתן בר־יוסף, גם הופעת הבלאקפייס של חנה מרון ואורנה פורת במחזה **מלכת שבא** של סמי גרונמן ב־1951 יכולה להיקרא על רקע המפגש הראשוני של ישראל עם אפריקה.

הקישור בין העבר המקראי וההווה הישראלי בולט גם בשיר "אילת" של קלמן אהרן ברתיני, המשווה בין האוצרות התנ"כיים של אופיר והודו ובין המֶלֶט, מוצר הייצוא העיקרי של ישראל לאתיופיה ("זֶהב אופיר וְשֵׁן מֵהָדוּ, אֶלְמָגִים, / אֶטוּן עֵדִין וְרֵךְ קֶעִין קְטִיפַת הָעֶלֶט - / יַדִּים עֶבְרִיּוֹת פְּרָקוּ הַיּוֹם בְּגִיל / לְיַד נֶמֶל צְעִיר בְּרָזֶל וּמְלֵט, מְלֵט!"). גם הרומן ההיסטורי **סנחריב ביהודה** (1958) מאת יוסף אריכא הקדיש פרק לעציון גבר והתעכב על הסחורות הרבות שנפרקו בנמל ים סוף. פְּטִישׁ זֶה הַחוּגַג אֶת הַמַּסְחָר הַיִּשְׂרָאֵלִי בִּים

סוף בא לידי ביטוי גם בפזמון "אילת" של דליה רביקוביץ', שהוקלט על ידי להקת פיקוד דרום ב־1970. אילת אמנם מוצגת בו כמקום שממנו "נוסעים רחוק", ברוח הסלוגן הנוכחי של נמל אילת; אולם לצד יעדים כמו סין, הודו ואינדונזיה השיר מזכיר, כנראה בפעם הראשונה והאחרונה במוזיקה העברית, גם את ג'יבוטי, מומבסה ואתיופיה.

השורה החוזרת בפזמון, "לא זוכרים פה את פריז ורומא", מזקקת את המפנה היס־סופי שחוותה ישראל בעשוריה הראשונים. קצרה היריעה מלעמוד כאן על ההשפעה התרבותית של ים סוף במלואה, אולם ברור כי המרחב הדרומי תפס מקום מרכזי בחיי היומיום של הישראלים. הם מצאו את עצמם משחקים במשחק הקופסה "מסעות שלמה המלך", קוראים את הספרים הפופולריים של הוצאת ים סוף היפואית ואוכלים בשר משומר מאריתריאה, שטעמו המפוקפק הונח ברומן **סיפור על אהבה וחושך** (2002). אפילו תושבי המרכז חגגו בשנותיה הראשונות של המדינה את "יום אילת", כפי שמזכיר באופן טרגי הטבח במעלה עקרבים ב־1954, ובשנות השישים הם הוזמנו להשתתף גם בחגיגות ים סוף. מי שלא זכה לרדת אל העיר הדרומית יכול לחזות באוצרות הטבע של הים גם במסגרת "תערוכת ים סוף" שנערכה בחיפה, בירת היס־טיכוניות של ישראל.

הישראלי הים־סופי

עם כיבוש חצי האי סיני בשנית ב־1967 הגיעה היס־סופיות הישראלית לשיא, ואולי אף למעין מאניה. אמנם דווקא בתקופה זו איבדה ישראל את בעלות בריתה במרחב: הבריטים נסוגו מעדן, הצרפתים עזבו את ג'יבוטי, ואתיופיה ניתקה את יחסיה עם ישראל בשל לחץ ערבי ושקעה במלחמת אזרחים עקובה מדם. אבל מול הדעיכה בקשרי החוץ, ישראל מצאה את עצמה כעת כמעצמה מדברית ויס־סופית החולשת על מפרץ עקבה, המְצָרִים, מפרץ סואץ והגדה המזרחית של התעלה.

כמו יתר השטחים שנכבשו ב־1967, גם המרחב הזר והמוכחש של סיני, שדרומה נקרא אז "מרחב שלמה", עורר מחדש את יצר ההתיישבות הציוני. הדבר מתבטא בפזמון המפורסם של נעמי שמר "בהיאחזות הנח"ל בסיני", שבו הדוברת מופתעת למצוא דווקא שם "את ארץ ישראל הישנה". דחף ההתיישבות האינדיווידואלי אורגן בקפידה במסגרת "המנהל לפיתוח מרחב שלמה", שאת תוכניותיו השאפתניות אפשר למצוא בארכיון המדינה. העיר אופירה שעל יד שארם א־שייח' נועדה לאכלס עשרת אלפים ישראלים שהיו אמורים לעסוק בתעשייה (ובה גם "חקלאות חוף־ימית") ובתיירות. נסללו אליה כבישים ונבנה לידה שדה תעופה, ובמפרץ נעמה (מרסא אל־עיט) הסמוך תוכננו טיילת על שפת הים, מועדוני צלילה ומעגן לסירות.

על אלפי הישראלים שהתיישבו, שירתו או רק ביקרו בשטח הכבוש הותירה סיני חותם עמוק. באופן פרדוקסלי, פנטזיות מדיניות וביטחוניות התמזגו שם עם חזיונות מקראיים ואוריינטליסטיים ועם הלכי רוח גלובליים של שנות השישים והשבעים. הישראלים שהגיעו לסיני אימצו מעין זהות חלוצית־בדואית־היפית, כפי שאפשר להתרשם למשל מהעדויות המובאות בסידרה הדוקומנטרית **סיני**:

בין חלום לצלקות. הם הגשימו את האידיאל הציוני של כיבוש האדמה וכיבוש הים, אך עשו זאת בעודם לובשים גלאביות ומעשנים ג'אראס, מתרחצים בעירום ומתפלספים על קסם המדבר ועל "חירות מהחומריות".

אוירת וודסטוק בסיני הגיעה לשיאה זמן קצר לאחר הסכמי קמפ דייוויד, בפסטיבל נביעות (נואיבה), שהתקיים באוגוסט 1978 ובו השתתפו כארבעים אלף איש. את העיוורון לסתירה שבין הרוח הפציפיסטית והמרחב הנתון תחת משטר צבאי מדגים פזמון מוקדם יותר של עמוס אטינגר, שמתמוגג על השיבה לשארם א־שייח' ובאותה נשימה מביע "תקווה לשלום". דורי בן זאב, שהופיע בפסטיבל נביעות, נזכר כי "היה מרחב, ים, רוח וחופש. הרגשנו באמת שאנחנו באירוע מכונן". ואכן אפשר לראות בפסטיבל מעין רגע התהוות של טיפוס חדש - הישראלי הים־סופי.

אולם חייו של הטיפוס הזה היו קצרים. דווקא הסכם השלום עם מצרים שריחף מעל פסטיבל נביעות גדע את תור הזהב של ישראל בים סוף. ראשית, כמובן, מכיוון שעם הנסיגה מחצי האי ב־1982 ופינוי ההתיישבות היהודית בסיני שבה ישראל להתכנס ברצועת החוף הקצרה של אילת, והים הצטמק לנקודה התכולה המוכרת לנו כיום ממפת ישראל. על אף המחאה החריפה ולמרות העמדה הרשמית שרווחה קודם לכן ("טוב שארם א־שייח' בלי שלום משלום בלי שארם א־שייח'"), ביקשה המדינה להציג את ההסכם כניצחון. לכן, גם אם רבים המשיכו לשאת את זיכרונות אופירה ונביעות, השנים של ישראל בסיני נמחו בעיקרן מן הזיכרון הקולקטיבי.

הסיבה השנייה והחשובה יותר היא שעם החתימה על הסכם השלום והבטחת השיט הישראלי במפרץ עקבה ודרך התעלה, איבד ים סוף את חשיבותו האסטרטגית. דווקא עתה, כאשר סחורות מן המזרח הרחוק יכלו לנוע בחופשיות ובבטחה אל נמל אילת או דרך תעלת סואץ, לא נדרשה עוד ישראל להתערב במבואות הים או לפתח קשרים עם מדינות אחרות באזור. ים סוף הפך לשומקום וחזר למלא את ייעודו המקורי כגשר למזרח הרחוק, כפי שממחיש למשל המונופול שקיבל נמל אילת על קליטת כלי רכב מיפן ומדרום קוריאה. סמלי שבדיוק ב־1978, השנה שבה התקיים פסטיבל נביעות ונחתמו הסכמי קמפ דייוויד, פרסמה ז'קלין כהנוב את **ממזרח שמש** וסימנה עידן חדש של לבנטיניות וים־תיכוניות, שבמידה רבה סתם את הגולל על הטיפוס והחזון הים־סופי. ב־1983, כשנה לאחר השלמת הנסיגה מסיני, ייסד ארז ביטון את כתב העת **אפיריון**, שנועד לתת במה ל"יצירות ורשימות חיים מארצות הים התיכון והמזרח התיכון, כמו: יוון, תורכיה, מצרים, לבנון, ירדן, ספרד, איטליה וכדומה".

אופציה ים־סופית

הים־תיכוניות הישראלית, כתנועה תרבותית ואינטלקטואלית, נולדה על רקע התקווה של הסכמי השלום עם מצרים וירדן אך גם על רקע האינתיפאדות והתמשכותו של הסכסוך הישראלי־ערבי. היא מזהה בים התיכון מרחב אלטרנטיבי שבו הדיכוטומיות הנוקשות - מזרח ומערב, יהודים וערבים, מזרחים ואשכנזים - מתמוססות לטובת דו־קיום, סינקרטיזם וקוסמופוליטיות. במילותיו של יעקב

שביט, "המרחב הים תיכוני נתפס אפוא כמודל, או כמטפורה, של סימביוזה תרבותית, רב-רבדית, ששום רובד בה אינו מבקש להשתלט או לכפות את עצמו על הרבדים האחרים".^[7] פוטנציאלית, אפוא, האופציה הים-תיכונית מציעה מצע משותף לכל תושבי האזור המסוכסך.

ייתכן מאוד שעבור רבים מהישראלים האופציה הים-סופית עשויה להישמע כיום בלתי מושכת בעליל משלל סיבות - גיאוגרפיות, תרבותיות, אקלימיות ואחרות. אולם מי שתר אחר מרחב של "סימביוזה תרבותית" יוכל למצוא אותו באותה מידה גם מדרום. גם אם ים סוף, כמו הים התיכון, ידע וממשיך לדעת סכסוכים אלימים, היסטורית הוא מצטיין בסינקרטיזם וברב-תרבותיות שלו. מחקרו של ג'ונתן מירן על מסאווה של המאה התשע-עשרה, למשל, מתאר, בפרפרזה על **חברה ים תיכונית** של שלמה דב גויטיין, "חברה ים-סופית" קוסמופוליטית שבה הזהות המקומית הצליחה לאחד את הקבוצות השונות של העיר המעורבת.^[8] אולם לא רק שהפוטנציאל המטפורי של ים סוף אינו נופל מזה של הים התיכון, הוא גם פותח אפיקים נוספים להתבוננות ולפרשנות. אם לגבי הלבנטיניות הים-תיכונית נטען למשל שהיא טומנת בחובה עמדה מערבית-קולוניאלית הגמונית, הים-סופית יכולה להציע הכרה ב"גיאוגרפיה המוכחשת" של ישראל והשתלבות גם במרחב אסיאתי ואפריקני שבו "לא זוכרים את פריז ורומא".

יתרה מזו, בעולם שמכלה את עצמו לדעת, ים סוף יכול להציע נרטיב אלטרנטיבי לדימויי הקדמה והצמיחה הכלכלית המקושרים לים התיכון. בשעה שהים התיכון מתרוקן מבעלי חיים ומתפקע מספינות קרוזים וקידוחי גז, ים סוף והמדבריות שסביבו נותרו באופן יחסי מקלט לטבע, במידה רבה הודות להתנהלותן של הארצות שסביבו. לצד תפקידו כאוטוסטרדה גלובלית של אוניות משא, ולמרות התוכניות לבנות לחופיו פרויקטים תיירותיים מפלצתיים, ממשיכות לנוע במרחב ים סוף סירות דאו ושיירות גמלים כשם שעשו מאות שנים. לדימויים רומנטיים כדוגמת "הבדואי האקולוגי" יש אמנם אחיזה מוגבלת במציאות, אולם הם יכולים לשמש מעין מצפן מוסרי לעיצוב היחסים בין אדם לסביבה.^[9] את היקסמותם של הישראלים מן השמיים זרועי הכוכבים והשוניות שוקקות החיים של ים סוף אפשר אפוא לרתום ליצירת עתיד בר קיימא.

חיזוק הזהות הים-סופית אינו מחייב החיאה של דוקטרינת הפריפריה או כיבוש נוסף של סיני, אלא רק הפניית מבט מנטלית - החוצה וגם פנימה. כלפי חוץ, אפשר לקוות להידוק הקשרים עם השכנות מדרום. גם אם ישראלים עדיין אינם מורשים להיכנס למדינות כתימן, ג'יבוטי וסודאן, ישראל כבר מגבירה את שיתופי הפעולה שלה עם ארצות ים סוף; טיפוסי שנרמול היחסים עם ערב הסעודית הסתכם בינתיים בעיקר בקיצור מסלולי הטיסות הישראליות למזרח הרחוק, בדילוג נוסף מעל ים סוף בדרך ליעד נחשק אחר. ואילו כלפי פנים, ישראלים רבים - יהודים יוצאי תימן, מצרים ואתיופיה, מהגרי עבודה ומבקשי מקלט מסודאן ומאריתריאה, בדואים תושבי הנגב והיפים בחופי סיני - כבר חולקים זיקות שונות אל המרחב הדרומי שאותן אפשר לפתח.

העיר אילת יכולה לשמש נקודת התחלה לכך. נדמה כי בעשורים האחרונים עיר הסֶפֶר של ישראל תרה אחר זהותה בנווי מדבר רחוקים, איפשהו בין דובאי ללאס וגאס. אילת אמנם הייתה כבר מראשיתה יעד אהוב לתיירות פנים ואבן שואבת ל"ביטניקים" ולדמויות אקסצנטריות שונות, אולם רק בשנות

השמונים - אחרי הסכמי השלום - היכה בה גל מלונות הענק, הקניונים והאטרקציות. נדמה שאלה אינם מציע לאילת גאולה: לא עיר הסרטים הנטושה ולא הקזינו השערורייתי, לא פארק המים החדש ולא עיר המלכים המתקלפת. אפילו הפטור ממע"מ, סבסוד הטיסות ושדה התעופה הנוצץ אינם מצליחים לסחוף את ההמונים. רבבות ישראלים מעדיפים דווקא לחצות את הגבול לסיני.

אם כן, מדוע שאילת לא תאמץ מחדש את היס-סופיות שרווחה בישראל מהקמתה ועד סוף שנות השבעים? מדוע שלא ייפתח בה מוזיאון לתרבות ים סוף, כמו זה היס-תיכוני במרסיי? מדוע שלא תאמץ לחיקה את הפליטים מאפריקה במקום לגרש אותם? מדוע שלא תוביל שיתופי פעולה עם ערי נמל שכנות, במקום להצטרף דווקא לברית EUROMED היס-תיכונית? מדוע לא יחליפו מלונותיה את ארוחת הבוקר הקונטיננטלית בפייט-פיט אתיופי או פתות תימני? הפיכתה של אילת לבירת היס-סופיות הישראלית אולי לא תמשוך אלפי תיירים מרחבי העולם, אבל היא תהיה צעד בדרך להשתלבות אמיתית במרחב המוכחש של ישראל.

הערות שוליים

[1] ↑ עפרי אילני, "מסע לים סוף", **אנחנו אנשים חדשים**, תל אביב: בבל, 2023, עמ' 18-22.

[2] ↑ שמעון פרס, "הנגב קורא! רשמי מסע לאילת", מרדכי נאור (עורך), **יישוב הנגב, 1900-1960**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1985, עמ' 211-212.

[3] ↑ דוד בן-גוריון, "חזונה של אילת", **אילת: הכינוס הארצי השמונה עשר לידיעת הארץ**, ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1962, עמ' 2; דוד בן-גוריון, "משמעות הנגב", **דבר**, 21.1.1951; דוד בן-גוריון, "כיבוש הים", **למורה ולמדריך: חוברות עזר להסברת עניני הים**, תל אביב: מרכז החבל הימי לישראל, 1947, עמ' 4.

[4] ↑ יצחק צ'יזיק ונח אגמון, "דו"ח על נסיעה לסודן, קניה, עדן וחבש", 25.10.1950, ארכיון המדינה, ג'196/21.

[5] ↑ Ayala Levin, *Architecture and Development: Israeli Construction in Sub-Saharan Africa and the Settler Colonial Imagination, 1958-1973*, Durham: Duke University Press, 2022

[6] ↑ מצוטט אצל צבי צמרת, "נתן אלתרמן והנגב", בתוך מרדכי נאור (עורך), **יישוב הנגב, 1900-1960**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1985, עמ' 216.

[7] ↑ יעקב שביט, "תרבות יהודית יס-תיכונית - סמנטיקה ותדמיות", **ספרויות ואמנויות** (זמן יהודי חדש, ג), ירושלים: למדא - עמותה לתרבות יהודית מודרנית, 2007, עמ' 299.

Jonathan Miran, *Red Sea Citizens: Cosmopolitan Society and Cultural Change in Massawa*, [†][8]

Bloomington: Indiana University Press, 2009

Sharif S. Elmusa, "The Ecological Bedouin: Toward Environmental Principles for the Arab Region", [†][9]

Alif: Journal of Comparative Poetics 33, 2013, pp. 9-35

שאל מרמרי הוא דוקטורנט להיסטוריה במכון שמעון דובנוב להיסטוריה ותרבות יהודית בלייפציג.
